

УДК 811'161.2'373.7

DOI <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2024-15.7>

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ СОМАТИЗМОМ «ГОЛОВА» У ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Ковба Марія Миколаївна

студентка 4 курсу, спеціальності «035 Філологія»

*Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
вул. Клепарівська, 35, Львів, Україна*

Чернявська Антоніна Вікторівна

викладач кафедри іноземних мов та перекладознавства

*Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
вул. Клепарівська, 35, Львів, Україна*

У статті досліджено питання аналізу національно-культурної особливості семантики фразеологічних виразів, які містять соматичний елемент «голова». Дослідження здійснюється через призму зіставлення фразеологічних одиниць української та англійської мов, урахуваючи фразеологічні одиниці. Як людина сприймає навколишнє середовище через інформацію органів чуття, так орган людського тіла «голова» виконує ключові функції у цьому процесі та є органом в якому відбувається мислення. Фразеологічні одиниці з вказаним компонентом аналізуються та визначаються їхні конотаційні відмінки та відмінності в обох мовах для встановлення їхнього місця в мовній картині світу як українців так і англійців. Зокрема, досліджується значення та вживання таких фразеологічних одиниць, а також їх зв'язок із фізичним, психічним та поведінковим станом людини у культурному контексті. Для аналізу була використана вибірка з різних фразеологічних та тлумачних словників. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом «голова» відрізняються виразністю, стилістичним різноманіттям та різними граматичними конструкціями як в українській, так і в англійській мові. Були встановлені ключові конотації фразеологічних висловів, які вражають ментальний контекст націй у відображенні світового сприйняття через мовний аспект, а також виявлено спільні та відмінні елементи у досліджуваних мовах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, українська мова, англійська мова, соматизм «голова»

Постановка проблеми. Фразеологізми завжди служили виразними та живописними усталеними зворотами, що відтворювали фольклор, традиції та звичаї народу, а також свідчили про події з історії та побуту цього народу. Сучасні наукові парадигми підтверджують, що фразеологія є безмежним джерелом, яке постійно поповнює лексичний арсенал мови. Розуміння фразеологічних одиниць суттєво спрощує тлумачення літературних і публіцистичних текстів, а їх вдале використання збагачує мовлення, роблячи його більш виразним та насиченим. Ідіоматичні вирази доповнюють опис життя та світу, надаючи мові інформативного характеру. Тема дослідження соматичних фразеологізмів (тобто висловів, що містять назви частин тіла людини або їх органів) становить складність у їх розумінні та перекладі через велику культурну та ідіоматичну специфіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше фразеологічні одиниці (далі – ФО) були

вивчені зарубіжними авторами: А.П. Коуві, У.Вайнрайхом та іншими. Проблема вивчення фразеологічних одиниць, як вітчизняних, так і зарубіжних, займалися, наприклад, Д. Ганич, Р. Зорівчак, І. Олійник, Л. Сміт, О. Смирницький, М. Кочерган, Ю. Карпенко, І. Голубовська, Л. Даниленко, В. Кононенко, В. Мідер, К. Мізін, В. Мокієнко, Л.П. Сміт, Л. Скрипник, О. Ткаченко, О. Тищенко, В. Ужченко та інші.

Фрази виражають дуже конкретні об'єкти, наприклад, атрибути (властивості) людини, її реальні дії та емоції. Характерною ознакою фразеологічної одиниці є те, що вона не називає початкову назву поняття чи предмета, а перетворює та перейменовує його значення. Дослідники вважають фразеологізми ознакою мови й культури. О.М.Галинська розглядає фразеологічні одиниці як спеціальні мовні символи для збереження та передачі культурної інформації. (Галинська, 2011, с. 72)

Фразеологізми відносяться до категорії мовних знаків, які є результатом семантичного

поєднання слів як самостійних мовних одиниць. Різниця між окремим словом і фразеологічною одиницею визначається за допомогою таких понять, як порівняна стійкість компонентів ФО, специфічне значення незалежне від контексту, структурно-семантичні особливості, належність до різних рівнів мови та здебільшого експресивно-оцінна функція фразеологізму, тощо.

Д. Айдачич проводить порівняльний аналіз сербських та українських фразеологічних виразів, що містять компоненти «голова» та «частини голови», такі як обличчя, ніс, шия, очі, рот, язик, щока, вуха. Він приходить до висновку, що незважаючи на різницю у фразеологічних структурах мов, у сербських та українських фразеологічних виразах з компонентами голова та частини голови спостерігається схожість як у формі, так і в значеннях, що може пояснюватися близькістю слов'янських мов (Айдачич, 2014, с. 11).

Частини тіла несуть не лише пряме значення, вони також мають символічне навантаження. Людське тіло є формою її існування, яке відображає не лише матеріальність і фізичність, але й відноситься до сфер емоцій та почуттів.

Постановка завдання. Актуальність дослідження фразеологізмів із соматичним компонентом в зіставному аспекті обумовлена необхідністю з'ясувати механізми утворення фразеологізмів, визначити особливості вживання соматизмів з компонентом «голова» в структурі фразеологізмів англійської та української мов, а також провести їх зіставний аналіз. **Метою статті** є проведення зіставного аналізу мовних особливостей фразеологізмів із соматичним компонентом «голова» в сучасній англійській та українській мовах, що дозволить нам простежити спільні та відмінні за семантикою фразеологізми розглянутих мов.

Для досягнення визначеної мети необхідно вирішити наступні конкретні завдання: – розглянути значення та важливість фразеологічних виразів як об'єкта для проведення зіставних лінгвістичних досліджень;

- дослідити лінгвокультурні особливості фразеологізмів із компонентом «голова / head»;

- проаналізувати спільні та відмінні риси у соматичних фразеологізмах із компонентом «голова / head» та особливості його відтворення (на матеріалі української та англійської мов).

Методика дослідження соматичних фразеологізмів має комплексний характер, адже включає в себе низку відповідних методів, як-от: метод суцільної вибірки використовується в роботі для відбору фразеологічних одиниць із

соматичними компонентом «голова / head» із фразеологічних словників; описовий метод; елементи зіставного аналізу – для встановлення спільних та відмінних рис семантики ФО із досліджуваним соматизмом.

Матеріалом дослідження є вибірка ФО з соматизмом «голова» зі Словника Української мови за ред. Білодіда (далі – СУМ) та Мовно-інформаційного порталу «Словники України online» (далі – СУ). Англійські фразеологізми вибрано з онлайн словників Collins, Cambridge та Oxford University Press (далі – CLD, CMD, OD відповідно).

В. Хмара порівнює фразеологічні вирази, в яких зустрічаються соматичні компоненти, такі як «волосся» «ніс», «нога», «плече», «коліно», «язик», у лінгвокультурах східних та західних слов'ян (Хмара, 2016, с. 467). Частини тіла мають не лише пряме значення, вони також несуть символічне навантаження. Тіло людини є способом існування індивідуальності, яке відображає не лише матеріальну та фізичну складову, але також належить до сфери емоцій та почуттів.

Виклад основного матеріалу. Фразеологічні вирази, які використовують соматичні терміни для опису голови, очей, носа, вух та рота, залишаються одними з найцікавіших об'єктів дослідження в різних мовах. Голова, як частина людського або тваринного тіла, містить мозок, що є найвищим відділом центральної нервової системи. Ця анатомічна структура відіграє ключову роль у функціонуванні організму і впливає на процес мислення. Соматичний компонент «голова» у фразеологізмах відображає розум або його відсутність, а також може відтворювати психоемоційний стан, переваги у різних ситуаціях, почуття, розуміння або нерозуміння, настрій, занепокоєння, вирішення проблем, ризики, небезпеку та особливості культурного контексту. Мовознавці розрізняють соматичні вирази з позитивними та негативними відтінками значень. Соматичні фразеологізми можуть мати пряме тлумачення, пов'язане з фізіологічними функціями людського тіла, «*hardhead*» (CMD) – «*твердолобий*», «*soft in the head*» (CLD) – «*розм'якшення в голові*».

Фразеологічні вирази з головною частиною та її складовими мають кілька характеристик. Оскільки голова є частиною тіла, яка взаємодіє з психічними і емоційними аспектами через сприйняття та вираження, тож вона є центром відчуттів смаку, зору, нюху і слуху.

Голова може символізувати владу, особу, інтелект або навіть життя. Таким чином, у фразеологічних висловах втрата голови або зобра-

ження людини без голови має різні інтерпретації, наприклад англійський вираз «*Falling head over heels (in love)*» (CLD) та українське «*утратити голову*» (СУМ), що означає закохатися. Якщо розглянути англійський фразеологізм «*lose the head*» (CMD) то він має значення «*терпець увірвався*». Слід зазначити, що український фразеологізм є розлогішим із певними варіативними елементами: **втрачати (зубити, тратити) / втратити (зубити, стратити) голову** (СУ), який побутує в мові на позначення 1. нездатності обдуманно, розсудливо діяти поводитися, здебільшого у складній життєвій ситуації) або ж 2. безтямно закохуватися в когонебудь.

У ФО втілюється концепція голови, як замкнутого простору з оболонкою та отворами, через які можуть проникати думки та інші нематеріальні явища. Це походить з того, що уявлення та думка про голову як простір виникло в давнину, коли люди не мали наукових знань щодо будови мозку та функціонування психіки.

У фразеологічних висловах з соматичними компонентами, що відображають концепцію голови, можна виокремити різні групи. Перша група включає фразеологізми, де голова розглядається як контейнер, що містить у собі думки та інші психічні явища. Наприклад: укр.: *в голову лізе, в голові крутиться, в голові не вариться, голова дірява, вітер в голову б'є, без клепки в голові* (СУМ). Англ.: *to wrap one's head around something* – зрозуміти щось складне або незвичайне; *to get one's head around something* (CLD) – зрозуміти щось, яке викликає труднощі; *to keep a clear head* (CLD) – залишатися розсудливим у стресовій ситуації; *to have a head for something* (CLD) – бути здатним розуміти та запам'ятовувати складні речі або процеси.

Друга група ФО асоціюється з уявленням про голову як центр пізнання інформації, місце, де відбувається обробка даних. Наприклад: «голова не вміє», «голова не знає», «голова болить від перенавантаження». Однак у англійській мові у більшості випадків для вираження цієї групи фразеологізмів використовується слово "mind". Наприклад: «*to be of two minds*» (CLD) – бути не впевненим в своїх рішеннях; «*to change one's mind*» (CLD) – змінювати своє рішення або думки про щось; «*to cross one's mind*» (CLD) – спадати на думку.

Третя група фразеологізмів відображає уявлення про голову, як центр почуттів та емоцій. Наприклад, такі вирази, як «*голова гуде*» або «*голова закружлялась від радості*» (СУ).

Дослідження соматичних фразеологізмів сприяє кращому розумінню ментальних уяв-

лень народу про свій мовний організм та його роботу, а також дозволяє вивчити лінгвокультурні особливості певної мови.

О. Левченко описує модель, яка вказує на наявність «чогось незвичайного в голові» (Левченко, 2005, с. 112). Позбавлення від об'єкта, на який не має місця в голові, призводить до відновлення здатності до чіткого мислення та адекватної поведінки. Інша людина також може впливати на здатність мислити адекватно, розсудливо й логічно, що визначає значення укр. фразеологізму, *замакітрити голову кому* (СУМ), *(затуманити) замутити голову кому* (СУМ), *надурити голову кому* (СУМ). Компонент значення «легковажність» прослідковується в українській фразеологічній одиниці *в голову (в думку) не брати чого* (СУМ) – намагатися не думати або не турбуватися про щось, але його також можна використовувати у формі наказового способу «*не бери в голову!* (до голови)» у значенні поради «Не турбуйся!»

Згідно з визначенням словника української мови в 11-ти томах, лексема «голова» позначає (СУМ): 1) частина тіла людини або тварини, що містить мозок, є вищою частиною центральної нервової системи; 2) орган мислення; мозок; 3) особи, які керують нарадами, конференціями тощо; 4) керівники установ, об'єднань, організацій та їх підрозділів; 5) у складі офіційного титулу глави держави, глави уряду чи вищого державного органу; 6) головне, головне в чомусь; 7) авторитетна особа; головний у якійсь справі; 8) перші ряди, передня частина чогось, що рухається; 9) продукт харчування у вигляді кулі, тощо.

Враховуючи значення «голови» зі словника можна виокремити основне конотативне значення соматизму: розсудливість і розум або їх відсутність. Безперечно, саме тому ця лексема є найбільш частою серед інших досліджуваних соматизмів.

Таким чином фразеологізми із соматичним компонентом «голова»/ «head» можна характеризувати за наступними тематично-семантичними групами: • фізичний стан • портрет • розумова діяльність • дії та вчинки людини • діяльність, соціальний стан • характер, почуття, настрій.

«Голова», як фізичний стан:

В обох фразеологіях на позначення головного болю уживають такі ФО: *голова розвалюється (лопається)* (СУ), позначає, що хтось потерпає від сильного головного болю, *болить голова* (СУМ), *headache* (CLD) – так у розмовному мовленні говорять не лише про фізичний біль, а й про проблему, яка непокоїть. Фразео-

логізм *Голова пухне* (розпухає, репається, розколюється, тріщить) (СУ) позначає, що хтось постійно зосереджений на здійсненні чогось, чи напружено думає про щось. *Голова туманіє* (туманиться, чманіє) (СУ) хтось втрачає чіткість мислення чи здатність сприймати від хвилювання, сильного болю чи голоду. *Голову туманити* (СУ) – інтригувати, обманювати, говорити щось малозрозуміле; запаморочувати.

Про неприємні відчуття обидва народи уживають відповідне: *голова морочиться, дзвенить в голові* (СУ), *ring in your ears/head* (CLD).

Фразеологізм, що побутує в укр. мові *бити / ударити в голову* (СУ) значить «викликати стан запаморочення, сп'яніння», як і англ. еквівалент *to knock something on the head* (CLD), який має додаткове значення – зупинити щось.

В обох лінгвокультурах побутують ФО на позначення (не)згоди, як-от: *кивати головою* (СУ), *to shake one's head* (CLD) «засуджувати поведінку не схвалювати вчинків», й антонімічні вирази: *to nod one's head* (CMD) «погоджуватись», а *не схилити голови* (СУ) може позначати як *неповагу* так і те, що хтось не здається, не підкоряється.

Про успіх чи перевагу когось обидва народи уживають ФО: *вирости на голову* [СУ], *to make head* (OD), *бути на голову вищим* (СУ), *be/stand head and shoulders above somebody/something* (OD).

Втрачати голову (СУ), *to lose one's head* (OD) може позначати стан закоханості чи як і *вітер у голові віє* (СУ) – легковажності.

Голова впала з плечей, голова злетіла (СУ) уживається на позначення покарання, а англ. ФО *bite / snap somebody's head off* (OD) значить «кричати на когось безпідставно, карати».

Про стан *рішучості*, фіксації на чомусь в обох мовах трапляються такі ФО: *вбити собі в голову* (СУ), *get / take sth into one's head* (CLD).

Про стан *небезпеки* чи *загрози* в обох лінгвокультурах побутують вирази: *висіти / нависати над головою* (СУ), *be hanging over someone's head* (CLD). Якщо людина має де жити, як англословці так і українці уживають фразеологізм: *мати дах над головою* (СУ), *a roof over your head* (CMD).

Битися головою об стіни, битися головою в мур (СУ), *be banging your head against a brick wall* (CMD) значать «даремно докладати зусилля, щоб запобігти чомусь небажаному, перебуваючи в стані розпачу».

«Голова», як розумова діяльність :

Як в англійській так і в українській мовах побутує низка ФО, де аналізований соматизм означає розум: *мати голову, голова є* (СУ) –

хтось розумно, розсудливо міркує; *head for sth* (CLD) – бути тямущим. Про здібну, обдаровану людину кажуть: *золота голова* (СУ); *мати голову на плечах* (СУ) *have a good head on your shoulders* (OD), *голова на плечах (на в'язах)* (СУ) позначає що хтось розумний, тямущий, а *мати голову для чогось* (СУ) *have a head for something* (OD), *голова варить* (СУ) – бути розумним, кмітливим. Подібне значення мають ФО: *have your head screwed on (the right way)* (OD) – бути розумним та укр. *голова не пологою (не соломою, не клоччям) набита* (СУ) свідчить, що у когось є розум, *(have) an old head on young shoulders* (OD) – бути розумнішим за свої роки.

Щодо процесу мислення, в обох лінгвокультурах побутують ФО *думати головою* (СУ), *use your head* (OD), крім цього, люди слушно підмітили, що *думка (гадка) западає (лізе, приходить) / запала (влізла, прийшла) в голову (до голови)* (СУ), *stick in your head/mind* (OD) – застрягти в голові (пам'яті), *думки (гадки, думи) снуються в голові* (СУ) – хтось напружено про щось думає, часто неприємне чи тривожне. *Ламати собі голову* (СУМ) – напружено думати, *брати / взяти / забрати (собі) в голову* (СУ), *задумуватись над чимсь*, пор з англ. *get your head round something* (OD) – 1. розуміти чи приймати щось, 2. міркуючи, вирішувати що-небудь, надумувати; *take / get it into your head (that...)* (OD) – спасти на думку, *take it into your head to do something* (OD) – запало в голову, подібне укр. *вбивати / вбити в голову* (СУ) 1. частим повторенням, нагадуванням чи биттям примушувати когось щось запам'ятати / засвоїти, 2. настирливо переконувати когось; а коли йдеться про те, щоб невідступно/вперто дотримуватись певних думок, переконань, намірів, уживаємо фразеологізм *вбивати / вбити собі в голову* (СУ).

Про ретельний мисленнєвий процес в обох фразеологіях натрапляємо на таке: *брати / взяти голову в руки* (СУ) – уважно задуматись над чимсь, зосередитись на чомусь, *scratch your head (over something)* (OD) – добре над чимось думати, *вбгати /убгати в голову* (СУ) – усвідомити, сприйняти, засвоїти, зрозуміти чи запам'ятати щось. Жартівливий вислів *у голові подлубати* (СУ) – теж означає розміркувати, обдумати. Антонімічний вираз *і в голову (в думку) собі не брати* (СУ) значить «не думати, й не здогадуватись про щось» та *і в голову (в думку) не приходить / не прийде* (СУ) – зовсім не думається, не гадається (про щось неймовірне).

Фразеологізм, що позначає процес пригадування й може мати антонімічне значення *вер-*

тяться (крутиться) в голові (СУ) може уживатись для позначення 1. чогось, що постійно виникає у свідомості / уяві когось чи навпаки 2. неможливість пригадати щось. Постійно пам'ятати щось, не забувати вербалізовано у ФО *тримати (держати) в голові (в умі) (СУМ)*, а *держати розум в голові (СУ)* означає бути розважливим, контролювати свої вчинки. *З голови (СУ)*, *off the top of your head [СУ]* – по пам'яті, без підготовки чи в англійській мові – робити щось не подумавши, вгадувати, говорити навмання.

Багатозначна ФО *Сушити / висушити [собі] голову (мозок) (СУ)* має значення 1. «напружено розмірковувати над розв'язанням проблем», 2. «турбувати, хвилювати, невідступно з'являється у свідомості» (про думки) та, як наслідок, 3. «виснажувати, послаблюючи здатність чітко мислити і ясно розуміти». *Думки (гадки, думи) снують в голові (СУ)* – хтось напружено щось обмірковує, *думка (дума) не виходить з голови (СУ)* – хтось постійно про когось думає, *думка зізвонком (колом) стримить (стирчить, сидить) у голові (СУ)* – хтось увесь час думає про щось.

Важкість збагнути щось вербалізовано у ФО: *Голови (розуму, ума) не прикласти (СУ)* – не можна збагнути, знайти причину чогось, *be over sb's head (CLD)* – не розуміти чогось, *go over sb's head* – бути вище чийогось розуміння, а *наче посвітлішало в голові (СУ)* – хто-небудь став краще розуміти, сприймати щось. *Не береться голови (СУ)*, *не вкладається в голові (СУ)* – важко щось збагнути / усвідомити, *can't make head nor/or tail of something* – не розуміти чогось цілковито.

Лише в англійській лінгвокультурі побутує ФО *have eyes in the back of your head (CLD)* – добре щось помічати, усе усвідомлювати, *put our/your/their heads together (CLD)* – думати над чимось разом пор з укр. паремією: *одна голова добре, а дві краще (СУМ)*.

Зневажливий вираз *втовкти (втовкмачити) / втовкмачувати в голову (в довбешку, в макітру), втелючити в голову (СУ)* означає переконати / запевнити когось чи частим повторенням домогтися щоб хтось щось засвоїв. Протилежне значення має ще один емфатичний український фразеологізм *вбивати / вибити (вигнати) дур (дуроці) дурість з голови (СУ)*, який значить «впливати на кого-небудь суворими заходами з метою відучити від чогось поганого чи осудливого».

Про процес забування українці уживають ФО *вилетіти (вивітритися) / вилітати (вивітрюватися) з голови (з пам'яті) (СУ)*, англійці

в цьому контексті уживають слово «розум»: *to slip one's mind (CMD)* чи доклавши вольових зусиль *викинути / викидати з голови (з пам'яті, думок) (СУ)*, *витрусити з голови (з памороків) (СУ)* – забути чи перестати думати про когось/щось. А *голова дірява (СУ)* позначає, що хтось безпам'ятний, забудькуватий.

Фразеологізм зі зневажливим забарвленням *Кат його голову знає (СУ)* позначає, що щось невідомо, незрозуміло.

Доречно зазначити англ. ФО *have your head/nose in a book (CMD)*, що значить читати, навчатись.

Нестача розуму:

Про брак розумових здібностей в обох мовах побутують ФО: *без голови, безголовий (СУМ)*, *headless (CLD)* нерозумний, некітливий, *cabbagehead (CMD)* – дурнувата особа, *капустяна (куряча) голова (СУ)*, *boneheaded (OD)* – дурна чи вперта людина, *голова з вухами (СУ)* – уживається про некітливу людину, що не здатна швидко здогадатись.

Властивість діяти нерозумно відображено в таких ідіомах зіставляваних мов: *втрачати (губити, тратити) / втратити (згубити, стратити) голову (СУ)*, *to lose one's head (CLD)*, які означають стати нездатним обдумано, розсудливо діяти у складній ситуації чи безрозсудно закохатись. А ФО *голову треба перевірити (СУ)*, *need (to have) your head examined (CLD)* висловлюють підозру, що хтось нерозсудливий, розумово нездоровий. *Кидатися / кинутися сторч головою (СУ)* – діяти нерозсудливо, а *хоч кіл (кілок) на голові теши (СУ)* характеризує нерозумну і вперту людину.

Для обох аналізованих мов характерними є ФО з соматизмом, які позначають божевілья чи стан під дією алкоголю: *без клепки в голові (СУ)*, *out of/off your head (OD)*. Проте в українській мові прослідковуємо більше різноманіття щодо компонентного складу фразеологізму, як-от: *без (третьої / сьомої) клепки в голові (СУ)* хтось дурний, розумово відсталий, обмежений, недоумкуватий, *без тямки (тямки, без тямку) в голові (СУ)* – (нічого не усвідомлюючи, несамовито), *нема (немає, не було, не вистачає, бракує) (однієї / третьої / десятої) клепки у голові (СУ)* – хто-небудь розумово обмежений, ненормальний, *вітер у голові віє/свище/грає (СУ)* пор. з англ. *soft in the head (CLD)* – розм'якшення в голові, *muddle headed – каша в голові (СУМ)*, *Ще мак росте/ цвіте / сходить у голові (СУ)* – хтось молодий, недосвідчений, нерозумний. Досліджуваний соматизм характеризується локативною ознакою в обох мовах.

Про когось, хто збожеволів чи утратив здат-

ність чітко мислити, українці кажуть *в голові кебета догори дригом стала* (СУ), як і ФО з негатором *Без царя (царка) в голові* (СУ) позначає розумово обмежену, недалекоу, безрозсудну людину; *не мати гаразду в голові* (СУ) нерозумно, безрозсудно діяти; *Дур заходить / зайшов у голову* (СУ) – хтось відхиляється від норм поведінки, безглуздо поводить.

Концепт легковажності вербалізовано в укр. ФО *вітер у голові (грає / віє / свище / посвищує)* (СУ), *багато вітру в голові* (СУ), *з вітерцем у голові* (СУ), *зайчики в голові стрибають* (СУ) – хто-небудь несерйозно поводить чи є розумово обмеженим. *Горобці цвірінькають у голові (макітрі)* (СУ), *жуки у голові* (СУ), *з кіндратиком у голові* (СУ), *шпака у голові мати* (СУ) – так говорять про когось недоумкуватого чи психічно хворого. Досліджуваний соматизм має локативну ознаку в цих контекстах.

Джмелі гудуть у голові (СУ) описує, що хтось перебуває у стані сп'яніння. *Вивітрити хміль з голови* (СУ) значить протверезити, або спонукати когось реально сприймати й оцінювати дійсність, не вигадувати нездійсненого.

«Голова», як людська діяльність:

ФО, що побутують в обох лінгвокультурах: *хапатися за голову, bring something to a head / come to a head* (OD) – бути змушеним швидко діяти, а *битися головою об стіну(и)* (СУ), *Bang (or knock) your head against a brick wall* (CLD) позначають стан відчаю, неможливості щось змінити.

Доносити з силою якусь думку до когось фразеологічно вербалізовано таким чином: *вбивати в голову* (СУ), *drum something into somebody's head* (CMD).

Англ. ідіома *hit the nail on the head* (CMD) значить «зробити щось якнайкраще; влучно сказати». В той же час укр. подібний за формою вислів *хоч кіл на голові теши* (СУ) позначає стан байдужості, як і наступні фразеологізми: *і в голову не брати / не класти, викинути з голови* (СУ), *not bother yourself/your head with/about something* (CLD) – не перейматися.

ФО *голову гризти / прогризти голову, голову гризти та гризти* (СУМ) значать – набридати комусь розмовами, вимагати щось; турбувати, непокоїти когось; а про стан відчаю говорять: *рвати на голові волосся* (СУ).

Концепт «примусу» фразеологічно вербалізовано в ідіомі *сідати (вилазити) / сісти (вилізти) на голову* (СУ) – цілком підкоряти когось своїй волі. Ванглійській фразеології побутує *hold/put a gun to somebody's head* (OD) – змушувати когось щось робити. *На головах ходити* (СУ) – чинити безлад, дуже бешкетувати.

Фразеологізований вираз біблійного походження *і волосина (волос) не впаде (не спаде) з голови* (СУ), *not harm/touch a hair of somebody's head* (OD) – не завдавати фізичної шкоди, з кимось нічого не трапиться.

ФО, які утілюють концепт відповідальності: *відповідати головою за когось, щось* (СУ), *be on someone's (own) head* (CMD) значать «брати на себе повну відповідальність за когось, щось» аж до готовності поплатитись життям; *put/lay your head/neck on the block* (OD); *важити головою (життям)* (СУ) – наражати когось на смертельну небезпеку. В цих контекстах досліджуваний соматизм має значення «життя». *Не зносити голови* (СУ) бути жорстоко покараним чи убитим. Знижений укр. вислів *відірвати голову* (СУ) значить когось суворо покарати чи навіть знищити.

ФО *Голову за голову* (СУ) пор. з Біблійними виразами *зуб за зуб* (СУ); *tit for tat* (CMD) вербалізують старозавітний концепт «помсти» й означають обов'язкову відплату тим самим за заподіяну кривду.

Мати дах над головою (СУ), *have a roof over your head* (CMD), *голову (свою) прихилити* (СУ) знайти притулок, пристановище, влаштуватись десь. Антонімічний фразеологізм *Не мати де голову прихилити* (СУ) значить «бути самотнім».

«Голова», як міра і ступінь:

Фразеологізми, що побутують в обох мовах *вище голови* (СУ), *above someone's head* (CMD) крім прямого значення мають конотацію «за межами чийогось розуміння».

Укр. вислови *аж у голову, аж голова загула* (СУ) уживаються з дієсловом ударитися й мають конотацію «дуже сильно». Англ. ФО *one's head off* (CLD) значить – несамовито, без кінця, надзвичайно, відчайдушно, на весь голос.

В межах укр. вислову *думка лізе до голови*, досліджуваний соматизм має денотативне значення, тоді як вираз *до голови* (СУ) значить «цілком, повністю, без залишку», а англ. *to come to a head* (OD) – дійти до критичної точки, досягнути апогею.

З ніг на голову, поставити на голову (СУ), *turn (something) on its head, stand (something) on its head* (OD) значать «представити щось в цілковито новому світлі, поміняти уявлення про щось кардинально»; *перевертати головою вниз, перевернути з ніг на голову* (СУ) – різко змінювати щось, робити зовсім протилежне, *поринути / пірнути з головою* (СУ) – цілком віддатись чому-небудь. Значення *повноти* вербалізують й наступні ФО: *з (від) голови аж до ніг (до стін)* (СУ), *from head to foot/toe* (OD) –

повністю, цілком, дуже чи у всьому (у думках, у вчинках). *Міряти очима з ніг до голови* (СУ) – оглядати оцінюючи; *Мороз пройшов від голови до п'ят*(СУ) моторошно, неприємно, страшно; *з головою* (СУ), *head first* (OD), *зануритись з головою*, *поринути / пірнути з головою* (СУ) – означають «цілковито» віддатись чому-небудь, *head first (foremost)* (OD) – стрімко, необачно, необдуманно.

Head over heels (CLD) – догори дригом, *be head and (over) ears (be over head and ears) (in debt, love, work, etc.)* (OD) – в боргах, з головою занурився в роботу чи закохався; *з ніг до голови* (СУ), *head over heels in love* (CLD) – сильно бути закоханим.

Англ. ідіома *a head start* (CLD) – означає перевагу. Пор. з укр. *на голову вищий, виростати / вирости на голову* (СУ) набувати значних переваг порівняно з іншими.

В межах англ. виразу *a/per head* (CLD) – на кожну людину, досліджуваний соматизм уживається на позначення людини, індивіда; *через чийось голову over someone's head* (CLD) – робити щось обійшовши іншу людину; *on one's (own) head* (CLD) – під чийось відповідальність, на свій власний ризик.

Як укр. так і англ. паремії: *одна голова добре, а дві краще* (СУМ), *two heads are better than one* (CLD) вербалізують концепт успіху, якого можна досягти завдяки єдності й об'єднанню сил та в їхніх межах реалізується протиставлення *одиночність :: множинність*.

Компаратив *аж очі з голови вилазять (лізуть)* (СУ) значить, що комусь дуже важко, хтось надмірно натужується, через силу щось робить.

Укр. паремія *Курці ніде (немає де) голови простромити* (СУМ) позначає обмаль місця й фразеологічно вербалізує концепт «тісноти».

В головах (СУ), *at the head of* (CLD) – в тій частині ліжка, куди лягають головою.

Вислови з досліджуваним соматизмом, що притаманні лише англійській лінгвокультурі *heads or tails?* (CLD) – орел чи решка; *heads I win, tails you lose (heads I win, (and) tails you lose)* (CLD) значать «я у виграві за будь-яких обставин».

Рух та дія:

Концепт *руху в певному напрямі* вербалізовано в межах англ. фразових дієслів *head for* (CLD) – прямувати кудись, *head off* (CLD) – відвертати, запобігати, *head back/down/towards* (CLD) – прямувати назад/ по / до, *to head* (CLD) – очолювати, бути попереду, а ФО *go head to head (with somebody)* (OD) – мати справу з кимось рішуче.

ФО *Голова обертом, голова пішла кругом, голова пішла обертом, голова пішла ходом, голова ходить кругом, голова крутиться (морочиться, паморочиться, макітриться) / закрутилася (заморочилась, запаморочилась, замакітрилася)* (СУ), *your head is spinning / make your head spin* (OD) позначають стан, за якого все наче хитається, або значать, що хтось приголомшений чи розгублений через численні справи чи сильні враження і на здатен діяти. *Аж у голові морочиться* (СУ) – коли у когось виникає стан запаморочення від сильної дії чи впливу; *аж у голову (у п'яти) б'є* (СУМ), зі сл. міцний, у значенні «дуже, занадто різкий», пор. з англ. *go to somebody's head*(CMD) – вдарити в голову (про алкоголь / успіх).

Концепт *здоров'я* вербалізовано у ФО *I голови не підвести* (СУ) стати фізично знесиленим, кволим, нездоровим. *Опустити голову*(СУ), *keep/get your head down* (CLD) залишатись непоміченим, особливо у важкій чи небезпечній ситуації.

Англ. фразеологізм *bite (snap) someone's head off* (CMD) означає «говорити різко чи зі злістю з кимось, критикувати»; *heads will roll (for something)* (CMD) – когось буде покарано за щось, *I'll knock your block/head off!* (CMD) – уживається як погроза в неофіційному мовленні, *голова покотилася з плеч, голова злетіла (впала) з плечей/пліч/плеч* (СУ) вербалізує що хтось загинув, а ФО *голова з плечей (з пліч)* (СУ) позначає загрозливе становище / смерть; *голова полягла* (СУМ) *голова лягла (покотилася)* (СУ) значить що хтось загинув, а *голова на плечах (на в'язах)* (СУ) позначає протилежне, що хтось ще живий, *голова ціла (на плечах)* (СУ) – хтось не загинув (у бою).

Голова розвалюється, голова ходить ходором, голова ходить обертом (СУМ), *in over your head* (CMD) – робити щось, що важко дається; *аж шкура на голові болить* (СУМ) – дуже страждати (від думок).

Англ. фразеологізм *keep your (one's) head above water* (CLD) уживається як в прямому значенні «триматись на поверхні на плаву» та у переносному – бути фінансово на плаву, справлятися з труднощами.

Спробу примирити ворогуючі сторони фразеологічно вербалізовано в межах англ. вислову: *bang/knock your/their heads together; bang (or knock) people's heads together* (OD) – суворо висварити когось, намагаючись зупинити суперечку, а ідіома *knock something on the head* (CMD) значить «відхилити щось».

Намагання уникнути проблем знайшло відображення у ФО обох мов: *ховати голову в*

nisok bury/hide your head in the sand (CLD) – не визнавати проблеми.

Укр. фразеологізм *прихилити голову* уживається на позначення сну, тоді як подібний за формою вираження англ. варіант *get your head down* (CMD) має значення – наполегливо працювати.

Коли виникає чи трапляється щось неприємне, англомовці уживають фразеологізм *raise/rear its ugly head* (CMD), де атрибут «ugly / потворний» уживається в поєднанні з досліджуваним соматизмом, українці уживають фразеологізм *падати / впасти на голову* (СУ) коли труднощі чи випробування несподівано з'являються внаслідок важких обставин; *Як сніг / дощ (з ясного неба) на голову* (СУ) – раптово трапитись.

Гладити / погладити по голівці (голови) (СУ) означає «хвалити, заохочувати чи потурати й залишати без покарання», а *знімати / зняти голову* (СУ) – суворо карати когось.

Впливати на прийняття рішення чи нав'язування своєї думки фразеологічно вербалізовані в таких виразах: *мати свій розум у голові* (СУ) – діяти незалежно від інших, приймати самостійні рішення. Англ. ФО *give somebody ideas / put ideas into somebody's head* (OD) значить нав'язувати свою точку зору комусь, а антонімічний вислів *give somebody their head* (CLD) – дозволити комусь діяти на свій розсуд, тоді як *stand/turn something on its head* (CMD) – змінити чинсь думку, подібний укр. несхвальний фразеологізм *баламутити голову (голови)* (СУ), що має пейоративне забарвлення, означає 1. зваблювати, спокушати; 2. підбурювати на погані вчинки, бунтувати.

Летіти / полетіти (сторчачка) сторч головою (СУ) мчати, поспішати, швидко бігти, йти чи падати.

Давати / дати голову (руку) на відруб / на відсік, давати голову собі відрубати (СУ) – щось переконливо стверджувати чи з повною відповідальністю ручатись за когось. *Підставляти голову (під кулю / обух)* (СУ) ризикувати бути вбитим, ставити себе під загрозу.

Концепт *небезпеки* реалізується у ФО: *чорні хмари збираються (нависли) над головою* (СУ) – комусь загрожує біда. *Усі шишки летять / падають на голову* (СУ) – хтось змушений відповідати за провини інших.

Зав'язати голову, покрити голову (СУ) вийти заміж чи вступити в шлюб. Концепт «долі» вербалізовано у ФО *втопити голову / голівоньку (долю)* (СУ) – знівечити, занапастити собі чи комусь життя (нещасливим шлюбом). *Встромити голову в петлю* (СУ) означає «з власної

вини опинитись в скрутному чи загрозливому становищі, або повіситись».

Почуття та настрої:

Про стан спокою в обох мовах побутують фразеологізми: *keep your head* (CMD) / *keep a clear / cool head* (OD) – зберігати спокій у важкій ситуації *pull your head (scone / skull) in* (CLD) – сидіти тихо, не втручатись у чужі справи, часто уживається в наказовому стані.

ФО *гаряча голова* (СУМ), *hot-headed* (OD) зображають запальну, гарячу, нерозважливу людину, а *бідна голова* (СУ), *голова пухне* (СУМ), *a thick head* (OD) – так говорять про стан занепокоєння, заклопотаності, коли від перенапруження болить голова. *Охолодити (остудити) голову* (СУМ) вгамувати запал, збавити силу вияву почуттів.

Український фразеологізм *на головах ходити* (СУ), *трохи на головах не ходити* (СУ), означає «бути необмеженим у своїй владі; дуже бешкетувати, чинити безладдя», тоді як подібний за формою вираження англійський еквівалент *do something standing on your head* (OD) означає «робити щось легко, не задумуючись». В британському розмовному ужитку знаходимо ФО *do someone's head in* (OD) що значить «дратувати, спантеличувати чи засмучуватись когось».

Про стан впевненості, гідності в обох лінгвокультурах натрапляємо на подібні фразеологізми: *високо тримати голову* (СУ), *hold up one's head, hold one's head high* (OD). Фразеологізми *Вишати / повісити голову* (СУ), *hang (down) one's head* (CMD) – зневіритись, журитись, бути у відчаї, *аж рвати (дерти, скубти) на голові (на собі) волосся (чуба), губити голову, втрачати голову* (СУ), *lose your head* (OD) означають «втратити спокій у важкій ситуації» й уживаються на позначення стану фрустрації, розчарування в обох мовах. В укр. мові побутує ФО *братися (хапатися / вхопитися) за голову* (СУ) що значить дуже переживати / шкодувати, та в якому фразеологічно вербалізується концепт «відчаю/ розпачу».

Укр. компаратив *аж дур голови береться* (СУ) вербалізує стан, коли хто-небудь перебуває в стані розгубленості, розпачу, приголомшення через важкі клопоти, турботи (СУ), а компаративна фразеологічна одиниця *аж за голову взятися* (СУ) уживається для висловлення сильного переживання, здивування, туги чи розпачу. *Кров ударяє (бухає) в голову (до голови)* (СУ) – хтось у стані сильного хвилювання, збудження.

Про стан, коли комусь стає неприємно чи погано українці уживають компаратив *аж очі з голови вилазять (лізуть)* (СУ). Доречно при-

гадати й фразеологізм *бідна голова (голівонька)* (СУ) що уживається для вираження 1. відчаю, розпачу або 2. для вираження співчуття чим-небудь переживанням.

А для вираження сильного незадоволення, прикрасі з приводу небажаної появи когось уживають ФО *де взявся на нашу голову* (СУ).

Концепт «вини» простежується в межах укр. фразеологізму *валити з хворої голови на здорову* (СУ) у значенні «звинувачувати невинного, перекладати провину на когось». *Посилати громи і блискавки на голову* (СУ) – із гнівом про когось говорити. Коли ж людині самій соромно, чи вона знітилась від страху, то українці уживають ФО *вбирати (втягувати) / ввібрати (втягти, втягнути) голову в плечі* (СУ). *Виливати (лити) / вилити помії на голову, стидом повивати голову* (СУ) – означає ганьбити / заплямувати когось, звинувачуючи в чомусь осудливому. *Посипати голову попелом* (СУ) – картати себе, журитися, впадати в розпач.

Концепт «гордість, пиха» фразеологічно вербалізований в таких ФО *запаморочити голову* (СУ), *go to your head* (CMD) – пишатись чимось, та в синонімічних фразеологізмах *високо нести (тримати) голову* (СУ), *hold your head high / hold up your head* (OD) – не соромитись, поводитись гордо, впевнено та з почуттям власної гідності. Англ. вираз *to turn heads* (CLD) – привертати увагу, викликати захоплення, змушувати на себе озирнутись, тоді як *задирати голову* (СУ), *дерти голову (вгору)* (СУ), *turn someone's head* (OD) – ставати марнославним, зарозумілим, самодовольним. Трапляються й антонімічні пари в обох зіставлюваних мовах, як-от: *get your head down* (OD), *опустити голову, понурити голову* (СУ), *hang your head (in shame)* (CMD) – соромитись; *on your (own) head be it* (OD) – нести відповідальність за щось, бути на чийсь совісті.

Як українці так і англомовці про стан замріяності, безтурботності говорять: *головою в хмарах витати* (СУ), *have your head in the clouds* (OD).

Концепт сміху втілений у ФО *laugh your head off* (OD) та *laugh / shout / scream your head off* (CMD) – голосно сміятись, з усієї сили, така фразеологічна конструкція нам не трапилась в укр. мові.

Коли серце / почуття керують розумом втілено в англ. фразеологізмі *let your heart rule your head* (OD) – дати волю почуттям.

Компаратив, який трапляється лише в англ. мові, *like a bear with a sore head* (OD) – означає, що хтось в поганому настрої.

Фразове дієслово *do your head in* (CLD) як і англ. фразеологізм *mess with somebody's head* (OD) значать «дратувати когось, засмучувати», а *bite (or snap) someone's head off* (CLD) – відповідати комусь категорично, зі злістю. Подібні сталі словосполучення з досліджуваним соматизмом нами в укр. мові не виявлено.

Концепт обману вербалізовано у фразеологізмі *дурити голову* (СУ).

Висновки і пропозиції. На основі проведених досліджень було виявлено, що фразеологізми з включенням соматичних елементів в українській та англійській мовах відрізняються у своїй лексико-семантичній структурі та інтерпретації через вплив культурних та історичних факторів. Також було відзначено значення контекстуального вживання таких фразеологізмів та виклики, що виникають при їх перекладі з однієї мови на іншу. Результати дослідження підтвердили, що семантика соматичної лексики спрямована на образне відтворення людини та її діяльності. Компоненти з соматизмом «голова» можна класифікувати за кількома категоріями: розумові здібності, емоції та настрої, рух і активність, вимір і ступінь чогось, людська діяльність, фізичний стан та характер. Виявлені спільні семантичні складники значення аналізованого соматизму в зіставлюваних мовах. Отримані висновки можуть бути використані для подальших досліджень у сфері зіставного мовознавства, лінгвокультурології та перекладознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айдачич Д. В. Сербські та українські фразеологізми із компонентом голова та частини голови у порівняльному аспекті. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 50 (1). С. 3-12. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50(1)_3)
2. Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. Проблеми зіставної семантики. Вип. 10. Ч. 2. К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. С. 72-76.
3. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. : дис. ... д-ра філол. наук. Львів, 2005. 353 с.
4. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>
5. Словники України on-line. Український лінгвістичний портал. URL: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

6. Хмара В. В. Соматичні фразеологічні одиниці з компонентом нога в східнослов'янських та західногерманських мовах. *Studia Linguistica*: Київ, 2016. С. 464-473. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/28060/1/нога.pdf>.
7. Cambridge Dictionary. English Dictionary, Translations & Thesaurus. Cambridge University Press, 2024. URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
8. Collins Online English Dictionary. Definitions, Thesaurus and Translations. 2024. URL: <https://www.collinsdictionary.com/>
9. OxfordAdvancedLearner'sDictionary. OxfordUniversityPress. 2024. URL: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

REFERENCES

1. Aidachych, D. (2014). Serbski ta ukrainski frazeolohizmy iz komponentom holova ta chastyny holovy u porivnialnomu aspekti. [Serbian and Ukr phraseologisms with the component head and parts of the head in the comparative aspect]. *Linguistic and conceptual pictures of the world*, 50 (1), 3-12. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50(1)_3) [in Ukrainian]
2. Cambridge Dictionary. (2024). English Dictionary, Translations & Thesaurus. Cambridge University Press. URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
3. Collins Online English Dictionary. (2024). Definitions, Thesaurus and Translations. URL: <https://www.collinsdictionary.com/>
4. Galynska, O. (2011). Frazeolohizmy yak znaky kulturnoi informatsii. [Phraseologisms as signs of cultural information]. *Problemy zistavnoi semantyky*. 10(2). Kyiv: KNLU Publishing Center, 72-76. [in Ukrainian]
5. Bilodid, I. (1970-1980). Slovyk ukrainskoi movy: v 11 tt. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols]. *Instytut movoznavstva*. Kyiv: Naukova Dumka. URL: <http://sum.in.ua/> [in Ukrainian]
6. Slovyky Ukrainy on-line. [Dictionaries of Ukraine on-line]. *Ukrainskyi linhvistychnyi portal*. URL: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.
7. Khmara, V. (2016). Somatychni frazeolohichni odyntsi z komponentom «noha» v skhidnoslovianskykh ta zakhidnohermanskykh movakh. [Somatic phraseological units with the component «leg» in East Slavic and West Germanic languages]. *Studia Linguistica*: Kyiv. 464-473. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/28060/1/нога.pdf>. [in Ukrainian]
8. Levchenko, O. (2005). Frazeolohichna symvolika: linhvokulturolohichni aspekt: monohrafiia. : dys. ... d-ra filol. nauk [Phraseological symbolism: linguistic and cultural aspect: monograph: PhD thesis]. Lviv, 353. [in Ukrainian]
9. Oxford Advanced Learner's Dictionary. (2024). Oxford University Press. URL: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

LINGUISTIC AND CULTURAL PECULIARITIES OF PHRASEOLOGISMS WITH SOMATISM "HEAD" IN THE CONTRASTIVE ASPECT (BASED ON THE UKRAINIAN AND ENGLISH LANGUAGES)

Kovba Mariia Mykolaivna

4th year student, specialty "035 Philology"

Lviv State University of Life Safety

35, Kleparivska Str., Lviv, Ukraine

Cherniavska Antonina Viktorivna

Lecturer at the Foreign Languages and Translation Studies Department

Lviv State University of Life Safety

35, Kleparivska Str., Lviv, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the national-cultural semantics of phraseological units that include the somatic component "head". The research is carried out contrastively for the Ukrainian and English languages, taking into account phraseological units. Just as a person perceives the environment through the information of the senses, so the human body organ "head" performs key functions in this process, and is the organ in which thinking takes place. The phraseological units with the specified component are analyzed and their connotations and differences in both languages are determined in order to establish their place in the linguistic picture of the world of both Ukrainians and English speakers. In particular, the meaning and use of such phraseological units, as well as their connection with the physical, mental and behavioral state of a person in a cultural context, are investigated. A selection from various phraseological and explanatory dictionaries was used for the analysis. Phraseological units with the somatic component "head" differ

in expressiveness, stylistic diversity, and different grammatical constructions both in the Ukrainian and in the English languages. The principal connotative meanings of such phraseological units, which contain the mental code of nations through the linguistic picture of the world, were determined, and common and distinctive elements in the studied languages were also revealed.

Keywords: "head", phraseological unit, Ukrainian language, English language, somatism.